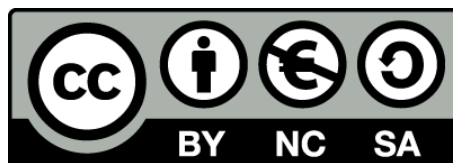


## Les dones soles a la Baixa Edat Mitjana: una lectura sobre la viduïtat

Mireia Comas Via



Aquesta tesi doctoral està subjecta a la llicència **Reconeixement- NoComercial – Compartirlqual 3.0. Espanya de Creative Commons.**

Esta tesis doctoral está sujeta a la licencia **Reconocimiento - NoComercial – Compartirlqual3.0. España de Creative Commons.**

This doctoral thesis is licensed under the **Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 3.0. Spain License.**

Universitat de Barcelona  
Facultat de Geografia i Història  
Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica  
Programa de doctorat: “El món medieval i modern,  
últimes línies de recerca” (bienni 2000-2002)

# Les dones soles a la Baixa Edat Mitjana: una lectura sobre la viduïtat

Tesi presentada per optar al títol de doctora en Història

Abril 2012

Doctoranda: Mireia Comas Via

Directora de la tesi: Dra. Teresa Vinyoles Vidal

## **9. Consideracions finals**

En començar aquesta recerca, ens plantejàvem una sèrie d'objectius que, en acabar, podem dir que hem assolit. Tanmateix, si bé és cert que al llarg d'aquesta tesi s'han anat responent tots els interrogants i hipòtesis que ens plantejàvem inicialment, també ho és que noves preguntes han anat sorgint a mesura que la recerca avançava. Són objectius que queden pendents per a investigacions futures, alguns dels quals aniré presentant en les pàgines següents. Així, comptat i debatut, s'ha estudiat el marc legal de la viduïtat femenina, especialment referent a Catalunya. També hem treballat l'ideal de viduïtat en l'imaginari col·lectiu medieval, des d'una perspectiva europea, tant pel que fa a la ideologia dominant com en la visió que en donà una vídua de l'època, Christine de Pizan. Per mitjà de fonts notariales, s'ha analitzat la situació en què es trobaven les dones després de la mort del marit, així com les dificultats a què havien de fer front les viudes a causa de la seva condició de dones soles. Majoritàriament, hem treballat aquestes qüestions amb exemples de la ciutat Barcelona i de la seva àrea d'influència. Per acabar, i tal com ens havíem plantejat des del principi, hem volgut endinsar-nos

en les estratègies de vida i els diversos mitjans que havien d'emprar algunes viudes baixmedievales per tal d'enfrontar-se als problemes propis del seu estat, és a dir, en tant que dones sense home.

En definitiva, amb aquesta tesi volíem verificar si una dona, pel sol fet d'esdevenir viuda, i per tant deixar d'estar sota la potestat del marit, podia actuar lliurement d'acord només amb la seva voluntat. Hem pogut demostrar que això no era així.

El cert és que, tant bon punt deixava d'estar sota la tutela del marit, la dona quedava sotmesa a unes normes morals i legals, i gairebé sempre sota l'atenta vigilància que la societat exercia sobre les dones soles. Aquestes dones havien de defensar la seva vida i, a la vegada, defensar els seus drets, davant de tot i de tothom. Així doncs, la resposta a la hipòtesi de partida és que la viduïtat per a una dona baixmedieval no era sinònim de llibertat d'actuació. Una de les principals aportacions d'aquesta tesi és que, per a la majoria de vídues, aquesta afirmació és ben vàlida, tal com ha quedat demostrat al llarg de les pàgines precedents i, especialment, en l'apartat corresponent a les conclusions de cadascun dels capítols.

Ara bé, abans de desgranar les raons per les quals podem mantenir aquesta asserció, convé evidenciar, un cop més, que les vídues formaven un grup molt heterogeni. És important tenir present aquesta qüestió perquè, depenent de les múltiples variables que conformaven la realitat de cadascuna d'elles, la manera d'encarar els problemes propis de la viduïtat i la seva capacitat d'actuació eren completament diferents. Com sempre, la casuística és molt variada i podríem trobar tantes històries possibles com vídues van existir a la Barcelona baixmedieval. Tanmateix, però, és tasca meua trobar uns elements comuns que permetin sintetitzar, de la millor manera possible, la condició de la vídua barcelonina de finals de l'Edat Mitjana.

En primer lloc, un dels factors que més influïa en l'esdevenidor de les vídues era la seva condició socioeconòmica. L'estament social i el nivell de vida que tenien les dones, no només abans de la mort del marit, sinó també abans de casar-se, eren

factors que marcaven grans diferències entre elles. D'aquestes circumstàncies depenia directament la quantia del dot i l'escreix i també l'existència de béns parafernals. És evident que, sense un bon suport econòmic, la llibertat per actuar segons la pròpia voluntat –ara com abans– queda bastant limitada.

En aquest punt és precís aturar-nos per parlar del dot. El dot és analitzat sovint com una assegurança per a la viduïtat i això és cert. Tanmateix, la seva significació va molt més enllà. Considero que la importància del dot rau, no tant exclusivament en el seu valor econòmic, sinó en l'existència d'una figura legal com la tenuta. No podem oblidar que la tenuta concedia drets a la vídua sobre els béns del marit fins que li fos restituit completament el dot. Aquesta era la base legal, juntament amb l'opció dotal, que permetia a la vídua reclamar tot allò que li pertocava. És obvi que tenir drets no alimenta, de res valien si no es traduïen en un acompliment d'allò establert, però, si més no, servien com a garantia. I la garantia era poder viure com a usufructuària dels béns del marit fins que la viuda recuperés les quantitats que se li devien. Una altra manera de poder gaudir de l'usdefruit era que així ho disposés el marit en el seu testament i això no ho feien tots els marits. Per tant, el fet que la vídua no esdevingués usufructuària de manera automàtica constitueix un més dels elements que van contribuir a l'empitjorament de la condició jurídica de la vídua al llarg de l'Edat Mitjana.

Així les coses, el fet que la restitució del dot no es fes sempre de manera immediata i completa provocava una gran quantitat de requeriments i demandes. En general, la majoria de complicacions es produïen quan els hereus del marit no eren els propis fills de la vídua, sinó fillastres, germans o sogres, que veïen com amb la recuperació dels béns dotals per part de la vídua es produïa un desmembrament de l'herència que havien rebut. Molts d'ells intentaven aprofitar-se de la seva vulnerabilitat, en tant que dones soles o dones sense home. Tot i això, en aquesta tesi s'ha constatat àmpliament que elles coneixien els seus drets i que, a més, no dubtaven de fer servir tots els mitjans que tenien a l'abast per defensar-los.

Un altre dels elements a tenir en compte era l'edat que tenia la dona en el moment d'enviudar, així com l'edat que tenia quan els problemes la fan present a la

documentació escrita. Si la vídua era jove en el moment de la mort del marit, era fàcil que es tornés a casar, sobretot si no hi havia hagut fills del matrimoni. D'altres, per contra, especialment entre la noblesa i l'alta burgesia, preferien romandre vídues per no perdre els seus drets viduals. En aquest cas, no remaridar-se podia ser una via per aconseguir determinades cotes de llibertat, encara que el preu a pagar també era elevat, perquè significava no poder decidir sobre el propi cos i, a més, quedaven sota el control de la família o els hereus del marit. Així, l'entorn de la viuda esdevé un altre factor a considerar, atès el grau d'intervenció que podien exercir en els seus afers.

Per altra banda, les vídues d'edat més avançada havien d'enfrontar-se a una altra mena de dificultats, ja que eren massa velles per treballar i, per tant, no disposaven d'aquesta font d'ingressos. No cal oblidar, a més, que la vellesa porta associada altres riscos com ara la solitud i l'exclusió social, i això en el cas de les vídues era encara més accentuat.

En tercer lloc, no podem obviar la personalitat de la vídua i la seva preparació o formació. En aquest sentit, tenir decisió i coratge, posseir les capacitats per fer-se càrrec d'una família, conèixer els propis drets, ser competent en la gestió i administració d'un negoci i saber trobar els mitjans de subsistència per mantenir-se, amb ajuda o totes soles, constituïen factors que marcaven diferències a l'hora de fer front a les dificultats inherents al seu estat.

En quart lloc, cal fer esment a l'activitat econòmica familiar i a l'accés que tenia la vídua al món laboral. La vídua, si les ordinacions gremials no li ho prohibien, podia continuar amb el negoci familiar en el qual havia participat en vida del seu marit: a vegades tota sola, d'altres com a punt de transició entre el marit i el fill. Si tenia un ofici propi, la mort del marit no trasbalsava la seva situació laboral, però sí la seva situació econòmica, ja que la mort del marit significava, en la majoria dels casos, la pèrdua de la persona de qui provenien la majoria de recursos per mantenir la família i, amb ella, la pèrdua de recursos materials. Tot i aquestes consideracions, hem de tenir present que el fet de tenir un ofici o una ocupació laboral no sempre aportava els diners suficients –de vegades eren els únics que entraven a la llar– per poder subsistir d'una manera digna. És per això que

convenia trobar altres fonts d'ingressos per cobrir les necessitats: les solidaritats o la beneficència.

Finalment, i sobre la qüestió del treball remunerat, cal fer esment de les noves possibilitats d'ocupació que permetia el fet de ser una dona vídua i sense responsabilitats familiars, ja que aquesta condició li atorgava plena mobilitat, del tot necessària, per exemple, si s'exercia una professió com la de llevadora. Ara bé, en altres professions es podia trobar amb els impediments que posaven les corporacions d'oficis, com passava amb les teixidores de llana.

Un altre component que repercutia en l'esdevenidor d'una vídua era l'existència de responsabilitats familiars, és a dir, si tenia fills i filles. Cal tenir en compte, en aquest sentit, la seva edat, ja que aquest era un factor que influïa en les decisions del marit respecte a la seva muller, per exemple, en confiar-li'n la tutoria de la descendència. Si bé en la majoria dels casos la mare es trobava entre els tutors elegits pel pare en el seu testament, hi continuava havent mares que eren apartades d'aquesta responsabilitat. Semblantment, el mateix succeïa quan pertocava a les autoritats competents l'elecció de les persones encarregades d'exercir la tutoria dels infants. Una bona manera de quantificar aquesta qüestió i poder establir els percentatges en què la vídua era assignada com a tutora dels seus fills i filles podria ser a través de l'estudi dels manaments o de les sentències del veguer de la ciutat de Barcelona sobre aquest assumpte. Així, es tractaria d'analitzar si l'elecció de la mare predominava en detriment de la d'altres persones. Aquesta recerca la deixo pendent per a més endavant.

Sens dubte, no exercir la tutoria dels fills i filles o el fet de tornar-se a casar no implicava en tots els casos haver-se de separar dels infants o haver-se'n de desentendre. De fet, són nombrosos els exemples de mares no tutores que recorrien a la justícia per defensar els interessos dels seus fills i filles, per culpa d'un tutor que actuava en benefici propi i en detriment dels infants. Certament, la llei establí que la mare que contraïa noves núpcies estava obligada a renunciar a la tutoria, tanmateix hem constatat que renunciar a la tutoria no implicava necessàriament haver-se de separar dels fills i filles. Ben al contrari, la documentació treballada en aquesta tesi demostra que els infants podien continuar

vivint amb la mare i el seu nou marit, sempre que aquest hi estigués disposat. Aquesta és, segons el meu parer, una de les principals aportacions d'aquesta recerca, ja que, fins ara, es considerava que totes les vídues que es tornaven a casar havien d'abandonar la seva descendència, tal com establia la normativa. Així doncs, vull assenyalar, en primer lloc, que una cosa eren la teoria i els aspectes legals i l'altra, la realitat quotidiana i, en segon lloc, que una cosa era la tutoria i l'altra, la custòdia dels infants.

En cas que els fills i filles fossin majors d'edat, aquests podien esdevenir de gran ajuda a la vídua, per tal com podien acollir-la a casa seva i fer-se'n càrrec. És cert que, en alguns casos, els fills rebien, com a compensació d'aquest acolliment, els béns de la mare, però m'inclino a pensar que aquesta opció anava sovint més enllà dels interessos només econòmics.

Per altra banda, cal posar de manifest la importància de les disposicions testamentàries dels homes casats a l'hora de determinar la capacitat d'actuació de llurs vídues. En general, els marits tendien a deixar llurs mullers en millor posició d'allò que dictava la llei, tot i que podem observar diferències entre els homes casats de la ciutat de Barcelona i els de la seva ruralia, de manera que els burgesos i menestrals acostumaven a donar més protagonisme a les seves dones que no pas els camperols. Això ens porta a pensar que la majoria intentaven evitar els possibles entrebancs amb què es podia trobar la dona en enviudar. Tanmateix, el testament del marit també podia ser un clar element limitador de la llibertat de la vídua, perquè, entre d'altres coses, podia obligar-la a mantenir-se casta si volia poder gaudir de l'usdefruit i d'altres llegats testamentaris. Les vídues quedaven sotmeses, d'aquesta manera, al xantatge marital, sovint inspirat en la por que algú pogués ocupar el seu lloc si la muller es tornava a casar, però cal dir també en la voluntat d'evitar la fragmentació del patrimoni familiar.

La castedat de la vídua era una de les principals preocupacions dels homes, no només dels casats, ja que eren nombrosos els prejudicis socials contra les dones sense marit. L'observança de la virtut de la castedat, de definició exclusivament masculina, era bàsica per tal de dur una vida irreprotxable i acostar-se a l'ideal de viduïtat cristiana. Tot i que, per contra, les diverses possibles maneres de trencar



aquesta castedat ocupaven un lloc central en l'imaginari col·lectiu masculí sobre la viduïtat femenina i les dones soles. De fet, és en aquesta qüestió on trobem una de les paradoxes de la viduïtat medieval: la vídua s'havia de mantenir casta i sense marit, mentre que, al mateix temps, estava situada en el punt de mira de la societat exactament pel fet de no tenir marit. Aquesta escletxa en l'ordre social podia ser una amenaça, però al mateix temps, una oportunitat.

En definitiva, tot i aquest control que podia exercir la societat sobre les vídues, era molt més fort el que podia exercir el marit sobre la seva muller. I aquest control marital es reflectia clarament en les clàusules testamentàries. Alguns marits acceptaven que la seva muller adquirís unes responsabilitats que no eren pròpies del seu sexe, com ara ser cap de casa, dirigir el negoci familiar, heretar o usufructuar tots els seus béns, tenir plena responsabilitat sobre els fills, etc. I, per tant, podem afirmar que confiava més en ella que no pas en l'hereu o en algun altre parent seu.

Si ens fixem en els problemes que comportava la condició de ser una dona vídua a la Barcelona baixmedieval, començaríem aquesta llista amb les dificultats econòmiques: la viduïtat empobria. En molts casos, l'amenaça de la pobresa era constant, de manera que moltes, generalment les més velles per poder treballar i sense fills a qui recórrer, o bé les vídues joves amb massa infants per alimentar, amb prou feines podien fer més que sobreviure. A més, algunes d'elles arrossegaven els deutes i els problemes –econòmics o no– del marit. Indubtablement, la majoria de casos en què la vídua es veia obligada a defensar els seus interessos tenien un rerefons econòmic.

Tot i les paleses dificultats vinculades a la viduïtat, no podem dir que la majoria de vídues acceptessin la seva condició resignades. Ben al contrari, moltes d'elles van buscar els camins i les estratègies per millorar la seva situació. En aquesta tesi s'ha constatat que les solidaritats familiars i la xarxa caritativa parroquial eren molt importants. Aquesta darrera recollia les deixes testamentàries dels fidels, que s'utilitzaven per ajudar a persones necessitades, entre les quals es documenten un bon nombre de vídues. En aquest sentit, sóc conscient que caldria quantificar més acuradament aquesta ajuda que rebien algunes vídues i, per tant, de cara al futur

convindrà analitzar en profunditat els registres del bací dels pobres de les parròquies barcelonines. En la mateixa direcció, s'hauran de consultar els llibres de comptes de les corporacions gremials per tal de determinar com s'exercia a la pràctica la caritat recollida en els seus estatuts i fins a quin punt beneficiava les viudes necessitades que hi estaven vinculades. Tal com dic, aquests temes de recerca queden per al futur.

Per altra banda, a altres llocs d'Europa hi havia institucions específiques per acollir les vídues més necessitades. A Barcelona no les hem documentades, cosa que em fa pensar que no devien ser del tot necessàries, atès que aquesta mancança es podia suplir amb accions de caritat informal, amb l'ajuda prestada per familiars i amics i per altres dones que es trobaven en circumstàncies similars. Aquesta era la base de les xarxes de solidaritat en les quals podien recolzar-se. Cal fer esment que l'auxili que trobaven en aquestes relacions no era només econòmic, sinó que també es podia tractar d'auxili emocional i d'acompanyament. Aquests vincles evidencien que tot i ser dones sense home, no eren dones soles, perquè tenien algú a qui recórrer, algú amb qui compartir les seves alegries i les seves penes. Tanmateix, un dels temes que queda pendent per a investigacions futures és l'estudi de la documentació hospitalària per tal d'analitzar els ingressos de vídues en els hospitals de la ciutat.

Finalment, cal tenir en compte que per a moltes vídues una manera de fer front a les dificultats de la viduïtat era tornar-se a casar. Documentem molts casos de vídues que decidien o es veien obligades a remaridar-se davant de la pèrdua del seu estatus socioeconòmic. En aquesta decisió, tanmateix, hi pesaven també altres elements com ara l'amor, la por a la soledat, la necessitat d'afecte o la cerca de seguretat, factors que són molt més difícils de documentar i d'objectivar. Fossin quines fossin les raons, és clar que les segones núpcies, i en alguns casos les terceres, podien ser una opció per tirar endavant. Certament, hem fet referència a les segones núpcies en nombroses ocasions al llarg d'aquest treball, però, tanmateix no hi hem dedicat un capítol sencer, ja que el fet de contraure un nou matrimoni implica deixar l'estat de viduïtat, de manera que aquesta qüestió quedava al marge de l'objecte d'estudi. No obstant això, no descarto en el futur

continuar també aquesta línia de recerca... A banda de les segones núpcies com a alternativa a la viduïtat, caldria tenir també en compte l'elecció de professar en un monestir o en un convent o d'altres formes de vida religiosa o espiritual en comunitat, com ara les beguines o les deodates, entre les quals també documentem vídues que es decantaven per aquesta opció de vida.

En resum, es pot parlar de diversos graus de restricció, però al mateix de certs graus de llibertat. Si bé és cert que la vídua podia actuar d'una manera més lliure que no pas la dona casada, també ho és que les seves accions estaven sempre fiscalitzades no només per parents, veïns, moralistes, corporacions, sinó també pel dret i les autoritats que es creien competents per fer-ho.

En acabar aquesta recerca puc concloure que podien ser diverses les raons que feien que determinades vídues tinguessin més llibertat d'acció que d'altres:

- les que tenien prou recursos econòmics i, a més, els sabien administrar i invertir correctament,
- les que tenien un ofici propi que constituïa la seva principal font d'ingressos,
- les que havien tingut un marit que havia confiat en elles i que, per tant, no havia coartat la seva capacitat d'actuació amb clàusules testamentàries restrictives,
- i, finalment, les que no es van haver d'enfrontar amb ningú que posés en dubte els seus drets i els seus ingressos.

Per tant, en aquests casos, sí que puc afirmar que la viduïtat permetia a les dones gaudir d'una major llibertat fins aleshores desconeguda, però, a hores d'ara, considero que no eren la majoria. Així doncs, he de concloure que no podem considerar la viduïtat com una experiència alliberadora, ja que aquesta era la sort només d'unes poques privilegiades.

En definitiva, i pensant en les vídues de la Barcelona del segle XXI, podríem tenir la sensació que en algunes coses hem millorat socialment; però no tant. I en concret la conjuntura, ara com ara, no és gaire esperançadora per a les vídues que només disposen de la pensió de viduïtat. La seva situació continua sent bastant semblant a la que es van trobar moltes vídues medievals. Algunes d'elles continuen estant soles i amb l'amenaça constant de la pobresa i la marginalitat.

## **10. Index de taules**

Taula 1: Relació de tipologies documentals.....	31
Taula 2: Condició social dels testadors residents a Barcelona.....	134
Taula 3: Elecció de la muller com a marmessora entre els testadors residents a Barcelona .....	138
Taula 4: Percentatge de focs femenins respecte al total de focs .....	200
Taula 5: Percentatge de focs de dones vídues respecte al total de focs .....	201
Taula 6: Percentatge de focs de dones vídues respecte al total de focs femenins	202
Taula 7: Percentatge de focs de vídues pobres respecte al total de vídues .....	208
Taula 8: Relació d'oficis de vídues caps de casa.....	224
Taula 9: Relació d'oficis dels marits de les vídues caps de casa.....	225



## 11. Fonts d'informació consultades

### 11.1. Fonts documentals inèdites

ARXIU COMARCAL DE L'ALT PENEDES (ACAP):

Caixa 6, Judicis sense classificar.

ARXIU DE LA CORONA D'ARAGÓ (ACA):

Cancelleria, Processos en foli, 138-I; Cancelleria, processos en quart, 1481; Cancelleria, processos en quart, 1484; Cancelleria, reg. 3.498, f. 165r.-166r.

ARXIU DEL CASTELL DE VILASSAR DE DALT (ACVD):

1-11-34 (B-9); 1-14-17 (C-7); 1-17-09 (B-3); 1-21-43 (E-7); 1-21-50 (E-7); 1-22-05 (E-9); 1-23-65 (E-5); 1-24-03 (B-5); 1-24-04 (B-5); 1-24-56 (B-5); 1-26-22 (E-7); 1-26-39 (E-7); 1-27-09 (A-11); 1-27-25 (A-11); 1-27-30 (A-11); 1-28-11 (E-4); 1-28-50 (E-4); 1-29-10 (C-11); 1-30-32 (E-6); 1-30-40 (E-6); 1-31-32 (C-7); 1-32-08 (C-6); 1-33-47 (D-1); 1-34-10 (B-7); 1-34-32 (A) (B-7); 1-34-32 (B) (B-7); 1-34-32 (C) (B-7); 1-34-32 (D) (B-7); 1-34-32 (E) (B-7); 1-34-32 (F) (B-7); 1-34-32 (G) (B-7); 1-34-32 (H) (B-7); 1-34-32 (I) (B-7); 1-34-32 (J) (B-7); 1-34-32 (K) (B-7); 1-43-01 (E-7); 1-49-43 (C-6); 1-50-19 (C-5); 15-1-05 (A-2); 1-52-35 (E-3); 1-52-40 (E-3); 1-53-11 (D-3); 1-54-18 (D-5); 1-60-36 (A-7); 1-60-40 (A-7); 1-62-19 (A-1); 1-62-29 (A-1); 1-63-12 (A-3); 1-64-26 (E-2); 1-65-17 (D-5); 1-66-27 (A-13); 1-68-36 (D-2); 1-68-40 (D-2); 1-69-48 (B-6); 1-69-49 (B-6); 1-70-32 (A-1); 1-72-07 (B-1); 1-73-25 (B-4); 1-74-36 (A-2); 1-75-34 (E-5); 1-75-45 (E-5); 1-76-43 (B-12); 1-76-45 (B-12); 1-77-27 (B-6); 1-77-42 (B-6); 1-80-17 (A-11); 1-80-17 (A-11); 1-80-19 (A-11); 1-81-02 (E-9); 1-81-48 (E-9); 1-84-34 (A-5); 1-84-36 (A-5); 1-87-37 (A-9); 19-10-08 (B-2); 19-10-22 (B-2); 19-5-24 (A-8); 19-5-24 (A-8); 19-9-02 (E-7); 37-11-28 (A-4); 39-2-26 (E-6); 40-2-23 (A-2); 4-3-26 (A-12); 4-7-09 (A-8); 4-9-15 (A-10); 5-2-22 (C-12); 7-2-03 (B-8); 8-2-07 (B-5).

## ARXIU HISTÒRIC DE LA CIUTAT DE BARCELONA (AHCB):

Arxiu del veguer, I.1, f. 4v.-5v.; Arxiu del veguer, XXXVI.06; Consell de Cent, 1B.I-14, Llibre del Consell, f. 6v.; Consell de Cent, Clavaria, 1B. XI-28-29; Consell de Cent, 1B.XIX-2; Consell de Cent, 1B.XIX-5; Consell de Cent, 1B.XIX-6; Consellers, 1C.V-13; Consellers, 1C.V-13; Consellers, 1C.V-13/1.1; Consellers, 1C.V-5; Consellers, 1C.V-5; Notarial II.1, plec 1400-1429; Notarial II.1, plec 1430-1449; Notarial III.1, plec 1365-1370; Notarial III.1, plec solt.

ARXIU HISTÒRIC DE PROTOCOLS DE BARCELONA (AHPB):<sup>1</sup>

Ramon Morell, 16/8; Ramon Morell, 16/9; Ramon Morell, 16/10; Guillem de Santilari, 20/12; Francesc de Ladernosa, 23/3; Francesc de Ladernosa, 23/15; Francesc de Ladernosa, 23/32; Francesc de Ladernosa, 23/35; Francesc de Ladernosa, 23/38; Guillem d'Orta, 25/14; Joan Eiximenis, 29/58; Joan Eiximenis, 29/59; Joan Eiximenis, 29/60; Berenguer Ermengol, 34/3; Berenguer Ermengol, 34/5; Berenguer Ermengol, 34/20; Berenguer Ermengol, 34/21; Berenguer Ermengol, 34/22; Jaume Just, 40/1; Jaume Just, 40/6; Arnau Piquer, 50/3; Jaume Trilla, 53/4; Joan Nadal, 54/28; Ponç Amorós, 55/15; Ponç Amorós, 55/16; Pere Granyana, 56/21; Bernat Nadal, 58/69; Bernat Nadal, 58/74; Bernat Nadal, 58/176; Francesc Fuster, 59/14; Pere de Bruguera, 64/7; Tomàs Bellmunt, 79/2; Bernat Pi, 113/100; Bernat Pi, 113/102; Vicenç Bofill, 125/7; Lluís Jorba Major, 238/14; Lluís Jorba Major, 238/15; Benet Joan, 262/75;

## ARXIU PARROQUIAL DE SANT CLIMENT DE LLOBREGAT (APSCCL):

Capítols matrimonials, vol.1

---

<sup>1</sup> Fem referència només al nom del protocol consultat.



## 11.2. Relació de fonts jurídiques i literàries

### FONTS JURÍDIQUES:<sup>2</sup>

- *Lex romana visigothorum*
- *Fuero Juzgo*
- *Constitucions y altres drets de Cathalunya*
- *Usatges de Barcelona*
- *Recognoverunt proceres*
- *Costums de Girona*
- *Costums de Tortosa*
- *Furs de València*
- *La carta de “Logu” del regno di Arborèa*
- *Decretales de Gregorio IX*

### FONTS LITERÀRIES:<sup>3</sup>

- Boccaccio, Giovanni. *Corbacho*.
- Chaucer, Geoffrey. *Cuentos de Canterbury*
- Chrysostome, Jean. *À une jeune veuve*.
- *Curial i Güelfa*
- Eiximenis, Francesc *Dotzè llibre del Crestià*.
- Eiximenis, Francesc. *Lo libre de les dones*.
- Eiximenis, Francesc. *Terç del Crestià*
- *El Nou Testament*
- *L'Antic Testament: El llibre de Judit*
- Martorell, Joanot. *Tirant lo Blanc*.
- Pizan, Christine de. *La ciutat de les dames*.
- Pizan, Christine de. *Le livre de l'advisio Cristine*.
- Pizan, Christine de. *Le livre des trois vertus*.
- Roig, Jaume. *Llibre de les dones o spill*.

---

<sup>2</sup> La referència completa es troba a l'apartat de Bibliografia.

<sup>3</sup> La referència completa es troba a l'apartat de Bibliografia.

### 11.3. Bibliografia

- AGUILAR I MONTERO, MIQUEL (2004). "Claus interpretatives de la ficció de la Viuda en el Tirant lo Blanc". En: *Tirant: Butlletí informatiu i bibliogràfic*, 7. Disponible a: <http://parnaseo.uv.es/Tirant/Butlleti.7/Article.Aguilar.Viuda.htm>. [Consulta: 9/07/2010].
- ALCOVER, ANTONI MARIA; MOLL, FRANCESC DE BORJA (2002). *Diccionari català-valencià-balear*. Disponible a: <http://dcvb.iecat.net/>. [Consulta: 9/11/2010].
- ALEMANY FERRER, RAFAEL (1989). "Aspectos religiosos y ético-morales de la vida femenina en el siglo XIV, a través de *Lo Libre de les dones* de Francesc Eiximenis". En: MUÑOZ FERNÁNDEZ, ÁNGELA (ed.). *Las mujeres en el cristianismo medieval. Imágenes teóricas y cauces de actuación religiosa*. Madrid: Asociación Cultural Al-Mudayna, p. 71-89.
- ALEXANDRE-BIDON, DANIELE; CLOSSON, MONIQUE (1985). *L'enfant à l'ombre des cathédrales*. Lyon: PressesUniversitaires de Lyon.
- ALTISENT, AGUSTÍ (1969). *L'Almoina reial a la cort de Pere el Cerimoniós: estudi i edició dels manuscrits de l'almoiner fra Guillem Deudé, monjo de Poblet (1378-1385)*. [Poblet]: Abadia de Poblet.
- ÁLVAREZ PELLITERO, ANA MARÍA (1976). *La obra lingüística y literaria de Fray Ambrosio Montesinos*. Valladolid: Universidad de Valladolid.
- ANDERSON, BONNIE S.; ZINSSER, JUDITH P. (1992). *Historia de las mujeres: una historia propia*. Barcelona: Crítica.
- ARAGÓ, ANTONIO M.; COSTA, MERCEDES (1971). *Privilegios reales concedidos a la ciudad de Barcelona*. Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón, 43. Barcelona.
- ARAMAYONA ALONSO, GUILLERMO. (1981-1982). "El cuaderno de 1421 de "el bací dels pobres vergonyants", de la parroquia de Santa Maria del Mar, de Barcelona". En: RIU I RIU, MANUEL (COORD.). *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval. Volumen misceláneo de estudios y documentos*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, vol. 2, p. 173-189.

- ARDEN, HEATHER M. (1992). "Grief, Widowhood, and Women's Sexuality in Medieval French Literature". En: MIRRER, LOUISE (ED.). *Upon my husband's death: widows in the literature and histories of medieval Europe*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, p. 305-319.
- ASENSIO SALVADO, EDUARDO (1962). "El gremio de los tejedores de Barcelona a finales del siglo XIV". En: *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Barcelona, 1962)*, vol. II, p. 407-416.
- ASSIS, YOM TOV (2000-2001). "El comportament sexual en la societat hispanojueva de l'Edat Mitjana". En: *Tamid*, 3, p. 7-47.
- AURELL CARDONA, JAUME (1993-1994). "Vida privada i negoci mercantil a la Barcelona baixmedieval". En: *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 14-15, p. 219-241. Disponible a: <http://www.raco.cat/index.php/ActaHistorica/article/view/193870/288065>. [Consulta: 04/03/2011].
- AUZEPY, MARIE-FRANCE (1999). "La sainteté et le couvent: libération ou normalisation de femmes?". En: LEBECQ, STEPHANE; ET AL. (ED.). *Femmes et pouvoirs des femmes à Byzance et en Occident*. Lille: Recherches sur l'Histoire de l'Europe du Nord-Ouest (Université Charles de Gaulle-Lille 3), p. 175-188.
- BAERNSTEIN, P. RENÉE (1994). "In Widow's Habit: Women between Convent and Family in Sixteenth-Century Milan". En: *The Sixteenth Century Journal*, 25(4), p. 787-807.
- BAJET I ROYO, MONTSERRAT (1994). *El mostassaf de Barcelona i les seves funcions en el segle XVI. Edició del "Llibre de les Ordinacions"*. Barcelona: Fundació Noguera.
- BANEGAS LÓPEZ, RAMÓN AGUSTÍN (2007). *Aprovisionament de carn a la ciutat de Barcelona (Segles XIV i XV)*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona. Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica. Disponible a: <http://hdl.handle.net/10803/2070>. [Consulta: 04/03/2011].

- BARENYS PÉREZ, MARIA PIA; GUTIÉRREZ DE TUYA, CARMEN; LITAGO RUIZ, CARMEN (2002). "Històries de vídues". En: *Revista Catalana de Sociologia*, 16, p. 165-209.
- BASTARDAS, JOAN (ED.) (1991). *Usatges de Barcelona. El codi a mitjan segle XII*. Barcelona: Fundació Noguera.
- BATLLE GALLART, CARME (1988). "Noticias sobre la mujer catalana en el mundo de los negocios (siglo XIII)". En: *El trabajo de las mujeres en la Edad Media Hispana*. Madrid: Asociación Cultural Al-Mudayna, p. 201-221.
- BATLLE GALLART, CARME; CASAS NADAL, MONTSERRAT (1980). *La caritat privada i les institucions benèfiques de Barcelona (segle XIII)*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- BATLLE GALLART, CARME; VINYOLÉS VIDAL, TERESA (1994). "La culture des femmes en Catalogne au Moyen Âge Tardif". En: *La femme dans l'Histoire et la société méridionales, IX<sup>e</sup>-XIX<sup>e</sup> s.* Narbonne: Féd. Hist. Languedoc-Roussillon, p. 129-150.
- BATLLE GALLART, CARME; VINYOLÉS, TERESA (2002). *Mirada a la Barcelona medieval des de les finestres gòtiques*. Barcelona: Dalmau.
- BEAUVALET-BOUTOUYRIE, SCARLETT (2001). *Être veuve sous l'Ancien Régime*. Paris: Belin.
- BENVENUTI PAPI, ANNA (1991). "La santità al femminile: funzioni e rappresentazioni tra medioevo ed età moderna". En: *Les fonctions des saints dans le monde occidental (III<sup>e</sup>-XIII<sup>e</sup> siècle)*. Roma: École française de Roma, p. 467-488.
- BERTRAN I ROIGE, PRIM (1980). "Notes de demografia i onomàstica lleidatanes de finals de l'Edat Mitjana. El fogatge del 1491". En: *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 1, p. 143-171. Disponible a: <http://www.raco.cat/index.php/ActaHistorica/article/view/191583/287665>. [Consulta: 04/010/2009].

- Bíblia Catalana Interconfessional* (1993). Barcelona: Associació Bíblica de Catalunya-Claret-Societats Bíbliques Unides. Disponible a: <http://www.biblija.net/biblija.cgi?lang=ca>. [Consulta: 9/07/2010].
- BOCCACCIO, GIOVANNI (1989). *La elegía de doña Fiameta. Corbacho*. Introducción, traducción y notas de Pilar Gómez Bedate. Barcelona: Planeta.
- BOFARULL, PRÓSPERO DE (1847). *Procesos de las Cortes de Cataluña, Aragón y Valencia*. Colección de documentos inéditos de la Corona de Aragón, 1. Barcelona.
- BOFARULL, PRÓSPERO DE (1910). *Gremios y cofradías de la antigua Corona de Aragón*. Colección de Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón, 41. Barcelona: Impr. del Archivo.
- BONNASSIE, PIERRE (1975). *La organización del trabajo en Barcelona a fines del siglo XV*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- BÓSCOLO, ALBERT (1971). *La reina Sibil·la de Fortià*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- BOTINAS, ELENA; CABALEIRO, JULIA; DURAN, M. ÀNGELS (2002). *Les beguines. La Raó Il·luminada per Amor*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BRATSCH-PRINCE, DAWN (2002). *Violante De Bar:1365-1431*. Madrid: Ediciones del Orto.
- BRESC, HENRI (1988). "La Europa de las ciudades y de los campos (siglos XIII-XV)". En: BURGUIÈRE, ANDRÉ; ET AL. (ed.). *Historia de la familia*. Madrid: Alianza, vol. 1, p. 401-438.
- BROCÀ, GUILLEM DE (1908). "Ordinacions fetes en Cort per tota Catalunya y les illes de Mallorca, Ibiça y Menorca". En: *Anuari MCMVII*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 266-275. Disponible a: <http://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000099/00000067.pdf>. [Consulta: 10/06/2011].
- BROCÀ, GUILLEM DE (1918). *Historia del Derecho de Cataluña, especialmente del Civil, y Exposición de las Instituciones del Derecho civil del mismo territorio en*

- relación con el Código civil de España y la Jurisprudencia*. Barcelona: Herederos de Juan Gili.
- BRUNDAGE, JAMES A. (1987). *Law, sex and Christian society in Medieval Europe*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- BRUSEGAN, ROSANNA(1994). *Fabliaux*. Paris: Union General d'Éditions.
- BUENO SALINAS, SANTIAGO (2000). *El derecho canónico catalán en la Baja Edad Media. La diócesis de Gerona en los siglos XIII y XIV*. Barcelona: Facultat de Teologia de Barcelona.
- BURNS, ROBERT I. (1996). *Jews in the Notarial Culture. Latinate wills in Mediterranean Spain, 1250-1350*. Berkeley: University of California Press.
- CABESTANY I FORT, JOAN F. (1969). “Els fogatges, font per a l'estudi de la topografia econòmica i social de la Barcelona del segle XIV”. En: *VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón: Valencia, 1 a 8 de octubre de 1967*. vol. I, p. 133-139.
- CABRÉ I PAIRET, MONTSERRAT (1988). “Formes de cultura femenina a la Catalunya medieval”. En: NASH, MARY. *Més enllà del silenci*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 31-52.
- CABRÉ I PAIRET, MONTSERRAT (2007). “El otro centenario: La ciudad de las damas en la construcción de las mujeres como sujeto político”. En: SEGURA GRAÍÑO, CRISTINA (ED.). *Mujeres y espacios urbanos. Homenaje a Christine de Pizan (1405-2005)*. Madrid: Asociación Cultural Al-Mudayna, p. 27-42.
- CABRÉ I PAIRET, MONTSERRAT; ORTIZ GÓMEZ, TERESA (EDS.) (2001). *Sanadoras, matronas y médicas en Europa. Siglos XII-XX*. Barcelona: Icaria.
- CALLAHAN, LESLIE ABEND (1999). “The widow's tears: the pedagogy of grief in medieval France and the image of the grieving widow”. En: CARLSON, CINDY L.; WEISL, ANGELA JANE (EDS.). *Constructions of widowhood and virginity in the Middle Ages*. New York: St. Martin's Press, p. 245-263.

- CAMÓS CABRUNA, LUÍS (1946). "Referencias documentales en torno al tráfico del coral en Barcelona en el siglo XV". En: *Boletín de la Real Academia de las Buenas Letras*, 19, p. 145-204.
- CAMPS SURROCA, MANUEL; CAMPS CLEMENTE, MANUEL (1995). "Los delitos contra la libertad sexual en Lleida en el siglo XV". En: *VII Jornadas de la Sociedad Española de Medicina Legal y Forense*, vol.II, p. 87-188.
- CANTARELL BARELLA, ELENA; COMAS VIA, MIREIA; MUNTANER ALSINA, CARMÉ (2011). *El llibre de la Baronia d'Eramprunyà*. Lleida: Pagès.
- CANTAVELLA, ROSANNA (1992). *Els cards i el llir: una lectura de l'Espill de Jaume Roig*. Barcelona: Quaderns Crema.
- CARLSON, CINDY L.; WEISL, ANGELA JANE (1999). "Introduction. Constructions of widowhood and virginity". En: CARLSON, CINDY L.; WEISL, ANGELA JANE (eds.). *Constructions of widowhood and virginity in the Middle Ages*. New York: St. Martin's Press, p. 1-21.
- CARLSON, CINDY L.; WEISL, ANGELA JANE (EDS.) (1999). *Constructions of widowhood and virginity in the Middle Ages*. New York: St. Martin's Press.
- CASAMITJANA I VILASECA, JAUME (2004). *El testamento en la Barcelona bajomedieval. La superación de la muerte patrimonial, social y espiritual*. Pamplona: Ediciones Universidad de Navarra.
- CASAS HOMS, JOSEP MARIA (1970). "L'heretatge d'un mercader de Barcelona: darreries del catorzè segle". En: *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, p. 21-112.
- CASAS NADAL, MONTSERRAT (2005). "Models franciscans a les *Crónicas de los frayles menores*, de fra Marcos de Lisboa". En: *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 26, p. 1.141-1.153. Disponible a: <http://www.raco.cat/index.php/ActaHistorica/article/view/189228/254935>. [Consulta: 04/03/2011].

- CASULA, FRANCESCO-CESARE (1994). *La carta de "Logu" del regno di Arborèa*. Cagliari: Consiglio Nazionale delle Ricerche.
- CAVALLO, SANDRA; WARNER, LYNDAN (EDS.) (1999). *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*. London: Longman.
- CHABOT, ISABELLE (1994). "La sposa in nero. La ritualizzazione del lutto delle vedove fiorentine (secc. XIV-XV)". En: *Quaderni Storici*, 86, p. 436-443.
- CHABOT, ISABELLE (1999). "Lineage strategies and the control of widows in Renaissance Florence". En: CAVALLO, S. Y WARNER, L. (EDS.). *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*. Londres: Longman, p. 127-144.
- CHAUCER, GEOFREY (2000). *Cuentos de Canterbury*. Barcelona: Optima.
- CHAUCER, GEOFREY (2001). *Cuentos de Canterbury*. Edición de Pedro Guardia Massó. Madrid: Cátedra.
- CHIFFOLEAU, JACQUES (1980). *La comptabilité de l'au-delà. Les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Age (vers 1320-vers 1480)*. Roma: École Française de Rome.
- CHRYSOSTOME, JEAN (1968). *À une jeune veuve/Sur le mariage unique*. Édition critique par Bernard Grillet et Gérard H. Ettliger. Paris: Éditions du CERF.
- CIRLOT, VICTORIA; GARÍ, BLANCA (2008). *La mirada interior. Escritoras místicas y visionarias en la Edad Media*. Madrid: Siruela.
- CLARAMUNT, SALVADOR (1980). "Los ingresos del "bací o plat dels pobres" de la parroquia de Santa Maria del Pi de Barcelona". En: RIU I RIU, MANUEL (COORD.). *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval. Volumen misceláneo de estudios y documentos*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, vol. 1, p. 374-390.
- CLARAMUNT, SALVADOR (1986-1987). "La muerte en la Edad Media. El mundo urbano". En: *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 7-8, p. 205-218. Disponible a:



<http://www.raco.cat/index.php/ActaHistorica/article/view/193515/287857>.

[Consulta: 9/07/2011].

CLARAMUNT, SALVADOR (1997). "L'ajut mutu. L'assistència a la Barcelona del segle XV". En: *Revista d'etnologia de Catalunya*, 11, p. 44-51. Disponible a: <http://www.raco.cat/index.php/revistaetnologia/article/viewFile/48863/57060>.

[Consulta: 9/03/2012].

CLARK, ELAINE (1994). "Mothers at risk of poverty in the medieval countryside". En: HENDERSON, JOHN; WALL, RICHARD (EDS.). *Poor women and children in the European past*. London and New York: Routledge, p. 139-159.

CLARK-EVANS, CHRISTINE (1995). "Christine de Pizan's feminist strategies: the defense of the African and Asian ladies in the Book of the City of Ladies". En: DULAC, LILIANE; RIBEMONT, BERNARD. *Une femme de lettres au Moyen Âge. Études autour de Christine de Pizan*. Orléans: Paradigme, p. 177-193.

CLAUSELL NACHER, CARMEN (2004). *Carro de las donas (Valladolid, 1542). Estudio preliminar y edición anotada*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Filologia Espanyola. Disponible a: <http://www.tdx.cat/TDX-0608105-110729>. [Consulta: 9/07/2010].

CODINA, JAUME (1997). *Contractes de matrimoni al delta del Llobregat (segles XIV a XIX)*. Barcelona: Fundació Noguera.

CODINA, JAUME (2002). *La vida i la mort al delta del Llobregat (segles XIV a XIX). Qüestions de demografia històrica*. Barcelona-Sant Boi de Llobregat: Viena-Ajuntament de Sant Boi de Llobregat.

CODINA, JAUME (2003). *Els testaments de Sant Boi (segles XIV-XV)*. Barcelona: Viena.

COLESANTI, GEMMA T. (2003). "Per la molt magnífica senyora e de mi cara jermana la senyora Catarina Çabastida en lo castell de Brucola, en Sicília. Lettere di donne catalane del quattrociento". En: *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 25, p. 483-498. Disponible a: <http://www.raco.cat/index.php/ActaHistorica/article/view/188899/254884>.

[Consulta: 11/06/2007].

- COLESANTI, GEMMA T. (2006). *Caterina Llull i Çabastida: una mercantessa catalana nella Sicilia del'400*. Tesi doctoral. Universitat de Girona. Departament de Geografia, Història i Història de l'Art. Diponible a: <http://www.tdx.cat/bitstream/handle/10803/7841/tgtc.pdf?sequence=1>. [Consulta: 10/04/2012].
- COLESANTI, GEMMA T. (2008). *Una mujer de negocios catalana en la Sicilia del siglo XV: Caterina Llull i Sabastida. Estudio y edición de su libro maestro*. Barcelona: Centre Superior d'Investigacions Científiques.
- COMAS VIA, MIREIA (2002). *Solidaritats femenines més enllà de la mort. Testaments de vídues barcelonines del segle XIV*. Treball de recerca del segon curs de Doctorat. Universitat de Barcelona. Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica. Inèdit.
- COMAS VIA, MIREIA (2003). “Una adroguera barcelonina del segle XV: Isabel, vídua de Genís Solsona”. En: *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, 23-II, p. 337-346. Disponible a: <http://www.raco.cat/index.php/Pedralbes/article/viewFile/101730/166036>. [Consulta: 04/03/2011].
- COMAS VIA, MIREIA (2010). “Caterina, vídua de Rafael d'Olzinelles”. En: *Diccionari biogràfic de dones*. Disponible a: [http://www.dbd.cat/index.php?option=com\\_biografies&view=biografia&id=5013](http://www.dbd.cat/index.php?option=com_biografies&view=biografia&id=5013). [Consulta: 09/08/2011].
- COMAS VIA, MIREIA (en premsa). “Palabras y actitudes de mujeres medievales ante las violencias e injusticias”. En: *Violencia y familia en el norte de España (siglos XVI-XVIII)*. Madrid: Visor.
- COMAS VIA, MIREIA; MUNTANER, CARME; SANCHO, MARTA; VINYOLES VIDAL, TERESA (2006). “I també filaven. Activitats professionals de les dones a la Catalunya baixmedieval”. En: *XIII Coloquio Internacional de la AEIHM. La Historia de las Mujeres: Perspectivas actuales*. Barcelona. [CDrom].
- COMAS VIA, MIREIA; MUNTANER, CARME; VINYOLES VIDAL, TERESA (2008). “Elles no només filaven: producció i comerç en mans de dones a la Catalunya

baixmedieval". En: *Recerques*, 56, p. 19-45. Disponible a: <http://www.raco.cat/index.php/Recerques/article/viewFile/202076/323038>.

[Consulta: 15/06/2011].

CONEJO DA PENA, ANTONI (2002). *Assistència i hospitalitat a l'Edat Mitjana. L'arquitectura dels hospitals catalans: Del gòtic al primer renaixement*. Tesis doctoral. Universitat de Barcelona. Departament d'Història de l'Art. Disponible a: <http://www.tdx.cat/TDX-0505103-121113>. [Consulta: 15/02/2012].

*Constitucions y altres drets de Catalunya compilats en virtut del capítol de cort LXXXII de las corts per la S. C. y R. Majestat del rey Don Philip IV. Nostre Senyor celebradas en la ciutat de Barcelona any M.DCCII* (1995). Introducció a cura de Josep Maria Pons i Guri. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

COONIN, A. VICTOR (1995). "Documents concerning Desiderio da Settignano and Annalena Malatesta". En: *The Burlington Magazine*, 137 (1.113), p. 792-799.

COROMINES, JOAN (1991). "Viuda". En: COROMINES, JOAN. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial-Caixa de Pensions, vol. IX, p. 329-333.

COSTA, MARIA-MERCÈ (1973). *Violant Carroç, una comtessa dissortada*. Barcelona: Rafael Dalmau.

COSTAFREDA PUIGPINÓS, VIRGÍNIA (2003). "Elionor d'Urgell, filla del comte Jaume el Dissortat, i la seva trajectòria pel regne de Nàpols". En: *Urtx. Revista cultural de l'Urgell*, 16, p. 55-73.

*Costums de Girona de Tomàs Mieres* (2001). Edició crítica i traducció d'Antoni Costa Fajardo. Girona: CCG.

*Costums de Tortosa* (1996). Edició crítica a cura de Jesús Massip i Fonollosa, amb la col·laboració de C. Duarte i A. Massip. Barcelona-Lleida: Fundació Noguera-Pagès.

COULET, NOEL (1992). *Affaires d'argent et affaires de famille en Haute Provence au XIVème siècle. Le dossier du procès de Sybille de Cabris contre Matteo Villani*

*et la compagnie des Buonocorsi (Archivio di Stato di Firenze, Mercanzia, 14143)*. Roma: École Française de Roma.

CRICK, JULIA (1999). "Men, women and widows: widowhood in pre-Conquest England". En: CAVALLO, SANDRA; WARNER, LYNDAN. *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*. London: Longman, p. 24-36.

CRISTIANI, MARTA (1991). "La sainteté féminine du haut Moyen Âge. Biographie et valeurs". En: *Les fonctions des saints dans le monde occidental (III<sup>e</sup>-XIII<sup>e</sup> siècle)*. Roma: École Française de Roma, p. 385-434.

CUADRADA, CORAL (1999). "Les dones en el treball urbà (segles XIV-XV)". En: *Anuario de Estudios Medievales*, 29, p. 219-234.

*Curial i Güelfa* (1990). Edició a cura de Jordi Tiñena. Barcelona: Laertes.

DALARUN, JACQUES (1995). "Hagiographie et métaphore. Fontionnalité des modèles féminins dans l'oeuvre d'Hildebart de Lavardin". En: *Le culte des saints aux IX<sup>e</sup>-XIII<sup>e</sup> siècles. Actes du Colloque tenu à Poitiers le 15-16-17 septembre 1993*. Poitiers: Université de Poitiers-Centre d'Études Supérieures de Civilisation Médiévale, p. 38-51.

*Decretales de Gregorio IX. Versión medieval española*. (1939). Publicada por Jaime M. Mans Puigarnau. Barcelona: Universitat de Barcelona.

DÍEZ DE SALAZAR, LUÍS MIGUEL (1983). "La mujer vasco-navarra en la normativa jurídica (s. XII-XIV)". En: SEMINARIO DE ESTUDIOS DE LA MUJER (UAM). *Las mujeres medievales y su ámbito jurídico: actas de las II Jornadas de Investigación Interdisciplinaria*. Madrid: Servicio de Publicaciones de la Universidad Autónoma de Madrid, p. 95-114.

DOMENGE, JOAN; MOLINA, ANNA (2009). "Les "nobles i riques ofrenes" d'Isabel de Portugal. Orfebreries de la reina santa". En: MAKK, FERENC; ET AL. (ED.). *Princeses de terres llunyanes. Catalunya i Hongria a l'edat mitjana*. Barcelona: Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació - Oktatási és Kulturális Minisztérium, p. 307-323.

- DUBOIS, HENRI (1990). “Les feux féminins à Dijon aux XIVe et XVe siècles (1394-1407)”. En: ROUCHE, MICHEL; HEUCLIN, JEAN. *La femme au moyen-âge*. Maubeuge: Jean Touzot, p. 395-405.
- DULAC, LILIANE (1992). “Mystical Inspiration and Political Knowledge: Advice to Widows from Francesco da Barberino and Christine de Pizan”. En: MIRRER, LOUISE (ED.). *Upon my husband's death: widows in the literature and histories of medieval Europe*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, p. 223-258.
- EIXIMENIS, FRANCESC (1929). *Terç del Crestià*. Edició a cura dels Pares Martí de Barcelona i Norbert d'Ordal. Barcelona: Barcino.
- EIXIMENIS, FRANCESC (1981). *Lo libre de les dones*. Edició a cura de Frank Naccarato. Barcelona: Universitat de Barcelona-Curial.
- EIXIMENIS, FRANCESC (1986). *Dotzè llibre del Crestià*. Edició a cura de Curt J. Wittlin. [Girona]: Col·legi Universitari de Girona-Diputació de Girona.
- El llibre de comptes com a font per a l'estudi d'un casal noble de mitjan segle XV. Primer llibre memorial començat per la senyora dona Sanxa Ximenis de Fox e de Cabrera e de Novalles, 1440-1443* (1992). Edició a cura de Jordi Andreu, Josep Canela i Maria Àngela Serra. Barcelona: Fundació Noguera.
- EQUIP BROIDA (1984). “La viudez ¿triste o feliz estado? (Las últimas voluntades de los barceloneses en torno al 1400)”. En: SEGURA GRAIÑO, CRISTINA. *Las mujeres en las ciudades medievales*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, p. 27-41.
- EQUIP BROIDA (1986). “Actividad de la mujer en la industria del vestir en la Barcelona de finales de la Edad Media”. En: *El trabajo de las mujeres en la Edad Media Hispana*. Madrid: Asociación Cultural Al-Mudayna, p. 255-273.
- EQUIP BROIDA (1988). “Els àpats funeraris segons els testaments vers el 1400”. En: *Alimentació i societat a la Catalunya medieval*. Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, p. 263-269.
- ESCUR, NÚRIA (2010). “Las asociaciones de viudas alertan sobre el recorte de pensiones”. En: *La Vanguardia*, 31 de maig de 2010, p. 28.

- FARMER, SHARON (1998). "Down and Out and Female in Thirteenth-Century Paris". En: *The American Historical Review*, 103 (2), p. 345-372.
- FELIU MONTFORT, GASPAR (1990). "La demografía baixmedieval catalana: estat de la qüestió i propostes de futur". En: *Revista d'Història Medieval*, 10, p. 13-43. Disponible a: <http://centros.uv.es/web/departamentos/D210/data/informacion/E125/PDF216.pdf>. [Consulta: 06/06/2011].
- FERRER MALLOL, M. TERESA (1998). "Després de la mort. L'actuació d'algunes marmessories a través d'un manual del notari barceloní Nicolau de Mediona (1437-1438)". En: *Analecta Sacra Tarraconensia*, 71, p. 281-325. Disponible a: <http://hdl.handle.net/10261/24075>. [Consulta: 06/06/2011].
- FORT COGUL, EUFEMIÀ (1960). *Margarida de Prades*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- Furs de València* (el Codi de Jaume I. 1238 – 1271). Disponible a: <http://www.jaumeprimer.uji.es/cgi-bin/furs0.php>. [Consulta: 9/11/2010].
- GARCÍA ESPUCHE, ALBERTO; GUÀRDIA BASSOLS, MANUEL (1992). "La consolidació d'una estructura urbana. 1300-1516". En: SOBREQÜÉS I CALLICÓ, JAUME (DIR.). *Història de Barcelona. Vol. 3. La ciutat consolidada (segles XIV i XV)*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana-Ajuntament de Barcelona, p. 35-72.
- GARCÍA HERRERO, MARÍA DEL CARMEN (1993). "Viudedad foral y viudas aragonesas a finales de la Edad Media". En: *Hispania: Revista española de historia*, 53 (184), p. 431-450.
- GARCÍA HERRERO, MARÍA DEL CARMEN (1995). "Árbitras, arbitradoras y amigables componedoras en la Baja Edad Media aragonesa". En: ALFARO BECH, VIRGINIA; TAILLEFER DE HAYA, LIDIA. *Nueva lectura de la mujer: crítica histórica*. Málaga: Universidad de Málaga, p. 85-123.
- GARCÍA HERRERO, MARÍA DEL CARMEN (2006a). *Las mujeres en Zaragoza en el siglo XV. Segunda edición*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza.

- GARCÍA HERRERO, MARÍA DEL CARMEN (2006b). “Las relaciones económicas”. En: RIVERA GARRETAS, MARÍA-MILAGROS (coord.). *Las relaciones en la Historia de la Europa medieval*. València: Tirant lo Blanch, p. 277-344.
- GAUVARD, CLAUDE (1993). “Violence citadine et réseaux de solidarité: L'exemple française au XIVe et XVe siècles”. En: *Annales: Economies, sociétés, civilisations*, 48, p. 1.113-1.126.
- GAVITT, PHILIP (1994). “*Perche non avea chi la governasse*. Cultural values, family resources and abandonment in the Florence of Lorenzo de' Medici, 1467-85”. En: HENDERSON, JOHN; WALL, RICHARD (EDS.). *Poor women and children in the European past*. London and New York: Routledge, p. 65-93.
- GOLDBERG, PETER JEREMY PIERS (1995). *Women in England c. 1275-1525. Documentary sources*. Manchester: Manchester University Press.
- GÓMEZ NIETO, LEONOR (1991). “Actitudes femeninas ante la muerte en la Edad Media castellana”. En: SEGURA GRAIÑO, CRISTINA; GRAÑA, MARÍA DEL MAR (EDS.). *Religiosidad femenina: expectativas y realidades (ss. VIII - XVIII)*. Madrid: Asociación Cultural Al-Mudayna, p. 61-71.
- GONTHIER, NICOLE (1978). *Lyon et ses pauvres au Moyen Âge (1350-1500)*. Lyon: L'Hermès.
- GONZÁLEZ SUGRANYES, MIQUEL (1915). *Contribució a la història dels antics gremis dels arts y oficis de la ciutat de Barcelona. Vol I. Agullers, apotecaris, argenters*. Barcelona: Estampa d'Henrich y Companyia.
- GUGLIELMI, NILDA (1988). “La viuda tutora (Italia del Centro y del Norte. Siglos XIII-XV)”. En: *Anuario de Estudios Medievales*, 18, p. 157-171.
- GUGLIELMI, NILDA (1989). “La femme seule dans l'Italie du centre et du nord au bas Moyen Age (condition, statut, contrôle)”. En: *Razo*, 9, p. 53-66.
- GUILLOT ALIAGA, DOLORES (2001). “Derechos de la viuda en la Valencia foral”. En: *Hispania*, LXI/1, núm. 207, p. 267-2881.

- GÜNZBERG I MOLL, JORDI (2002). *Vida quotidiana a la ciutat de Barcelona durant la pesta negra (1348)*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- HANAWALT, BARBARA A. (1993). "Remarriage as an Option for Rural and Urban Widows in Late Medieval England". En: WALKER, SUE SHERIDAN (ED.). *Wife and widow in Medieval England*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, p. 141-164.
- HANAWALT, BARBARA A. (1996). "Introduction". En: HANAWALT, BARBARA A. (ED.). *Women and Work in Preindustrial Europe*. Indiana University Press, p. VII-XVIII.
- HEAD, THOMAS (ED.) (2000). *Medieval Hagiography. An anthology*. New York-London: Garland Publishing.
- HEERS, JACQUES (1981). *Esclaves et domestiques au Moyen Age dans le monde méditerranéen*. Paris: Fayard.
- HENDERSON, JOHN (1994). "Women, children and poverty in Florence at the time of the Black Death". En: HENDERSON, JOHN; WALL, RICHARD (EDS.). *Poor women and children in the European past*. London and New York, Routledge, p. 160-179.
- HERLIHY, DAVID (1969). "Viellir à Florence au Quattrocento". En: *Annales: Economies, sociétés, civilisations*, 24 (6), p. 1.338-1.352.
- HERLIHY, DAVID; KLAPISCH-ZUBER, CHRISTIANE (1978). *Les Toscans et leurs familles. Un étude du catasto florentin de 1427*. Paris: CNRS.
- HERNANDO DELGADO, JOSEP (2005). "Instruere in litteris, servire et docere officium. Contractes de treball, contractes d'aprenentatge i instrucció de lletra, gramàtica i arts en la barcelona del s. XV". En: *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 26, p. 945-984. Disponible a: <http://www.raco.cat/index.php/ActaHistorica/article/view/188976/262032>. [Consulta: 04/03/2011].
- HOWELL, MARTHA C. (1996). "Women, the Family Economy, and the Structures of Market Production in the Cities of Northern Europe during the Late Middle



- Ages". En: HANAWALT, BARBARA A. (ED.). *Women and Work in Preindustrial Europe*. Indiana University Press, p. 198-222.
- HUGHES, DIANE OWEN (2004). "Domestic Ideals and Social Behavior. Evidence from Medieval Genoa". En: NEEL, CAROL. *Medieval Families. Perspectives on Marriage, Household and Children*. Toronto: University of Totonto Press, p. 125-156.
- IGLÉSIES I FORT, JOSEP (1966). "Com es feia un fogatge (any 1496)". En: *VIII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*. Montblanc, p. 139-160.
- IRADIEL, PAULINO (1986). "Familia y función económica de la mujer en actividades no agrarias". En: *La condición de la mujer en la Edad Media*. Madrid: Casa de Velázquez-Universidad Complutense de Madrid, p. 223-259.
- JANSEN, SHARON L. (2004). *Anne of France: Lessons for my daughter*. Cambridge: D. S. Brewer.
- JASPERT, NICOLÁS (2009). "Els descendents piadosos d'una princesa hongaresa. Heretgia i santedat al casal de Barcelona durant els segles XIII i XIV". En: MAKK, FERENC; ET AL. (ED.). *Princesses de terres llunyanes. Catalunya i Hongria a l'edat mitjana*. Barcelona: Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació - Oktatási és Kulturális Minisztérium, p. 291-305.
- JOSSET, SOPHIE (2002). *La condition des veuves en Angleterre au dix-huitième siècle*. Tesi doctoral. Université Bordeaux III-Michel de Montaigne. Inèdit.
- JUSSEN, BERNHARD (1993). "Der 'Name' der Witwe. Zur 'konstruktion' eines Standes in Spätantike und Frühmittelalter. (Le 'nom' de la veuve. Pour la 'construction' d'un état social dans la Basse-Antiquité et le haut Moyen Age)". En: PARISSE, MICHEL (ED.). *Veuves et veuvage dans le haut Moyen Age*. Paris: Picard, p. 137-175.
- KING, CATHERINE (1995). "Women as patrons: nuns, widows and rulers". En: NORMAN, DIANA (ED.). *Siena, Florence and Padua: art, society and religion 1280-1400*. New Haven and London: Yale University Press, p. 243-266.

- KLAPISCH-ZUBER, CHRISTIANE (1985). *Women, Family, and Ritual in Renaissance Italy*. Chicago and London: The Chicago University Press.
- KOWALENSKI, MARYANNE; BENNET, JUDITH M. (1989). "Crafts, Guilds, and Women in Middle Ages. Fifty years after Marian K. Dale". En: *Signs*, 14 (2), p. 474-501.
- LABORDE, VIRGINE (2000). *Widows and widowhood in medieval England*. Travail d'Étude et de Recherche présenté en vue de l'obtention de la Maîtrise. Université Michel de Montaigne-Bordeaux III. Inédit.
- LALINDE ABADIA, JESUS (1962). *La dote y sus privilegios en el derecho catalán*. Barcelona: Ediciones Anabasis.
- LALINDE ABADIA, JESÚS (1965). *Capitulaciones y donaciones matrimoniales en el derecho catalán*. Barcelona: Revista Jurídica de Cataluña.
- LALINDE ABADIA, JESÚS (1966). *La jurisdicción real inferior en Cataluña ("corts, veguers, batlles")*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- LANGE, ALAIN (2000). *La condition juridique de la femme au Moyen Âge (Vème - XVème siècle)*. Pau: Alain Lange.
- LAURANSON-ROSAZ, CHRISTIAN (1993). "Douaire et sponsalium durant le haut Moyen Age". En: PARISSÉ, MICHEL (ED.). *Veuves et veuvage dans le haut Moyen Age*. Paris: Picard, p. 99-105.
- LE JAN, REGINE (1995). *Famille et pouvoir dans le monde franc (VIII<sup>e</sup>-X<sup>e</sup> siècle)*. *Essai d'anthropologie sociale*. Paris: Publications de la Sorbonne.
- LE JAN-HENNEBICQUE, REGINE (1993). "Aux origines du douaire médiéval (VI<sup>e</sup>-X<sup>e</sup> siècles)". En: PARISSÉ, MICHEL (ED.). *Veuves et veuvage dans le haut Moyen Age*. Paris: Picard, p. 107-122.
- LETT, DIDIER (2000). *Famille et parenté dans l'Occident médiéval Ve-XVe siècle*. Paris: Hachette.
- Lex romana visigothorum* (1962). Aalen: Scientia.

- LLUCH BRAMON, ROSA (2005). *Els Remences: la senyoria de l'Almoina de Girona als segles XIV i XV*. Girona: Documenta Universitaria: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines-Centre de Recerca d'Història Rural (ILCC Secció Vicens Vives) de la Universitat de Girona.
- LÓPEZ ALONSO, CARMEN (1983). *Los rostros y la realidad de la pobreza en la sociedad castellana medieval (siglos XIII-XV)*. Madrid: Fundación Juan March.
- LÓPEZ DE MENESES, AMADA (1956). "Documentos acerca de la Peste Negra en los dominios de la Corona de Aragón". En: *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, VI, p. 291-447.
- LORCIN, MARIE-THERESE (1981). *Vivre et mourir en Lyonnais à la fin du Moyen Age*. Paris: Editions du CNRS.
- LORCIN, MARIE-THERESE (1995). "Le Livre des trois vertus et le sermo ad status". DULAC, LILIANE; RIBEMONT, BERNARD. *Une femme de lettres au Moyen Âge. Études autour de Christine de Pizan*. Orléans: Paradigme, p. 139-149.
- LORENTE, ANA MAGDALENA (1981-1982). "El plato de los pobres vergonzantes de la parroquia de Santa Maria del Mar". En: RIU I RIU, MANUEL (COORD.). *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval. Volumen misceláneo de estudios y documentos*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, vol. 2, p. 153-171.
- MADURELL MARIMON, JOSEP MARIA (1974). "Cuentas de un viaje comercial a Rodas y Alejandría en 1438". En: *Miscelanea de Textos Medievales*, p. 229-236.
- MARSÁ, FRANCISCO (1977). *Onomástica barcelonesa del siglo XIV*. Barcelona: Universidad de Barcelona.
- MARTÍN, JOSÉ LUIS (2003). *La Mujer y el caballero: estudio y traducción de los textos de Francesc Eiximenis*. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona.
- MARTORELL TRABAL, FRANCESC (1926). *Epistolari del segle XV. Recull de cartes privades*. Barcelona: Atenes.

- MARTORELL, JOANOT (2006). *Tirant lo Blanc*. Edició a cura de Rosa Giner i Joan Pellicer. València: 3 i 4 Edicions.
- MAS I SOLENCH, JOSEP M. (2003). *Història i dret a Catalunya*. Lleida: Pagès.
- MASPONS I ANGLASELL, FRANCISCO (ED.) (1916). *Tractat dels pactes nupcials o capítols matrimonials, que escrigué Joan Pere Fontanella*. Barcelona: Ibérica.
- MCDONOUGH, SUSAN (2008). "Impoverished mothers and poor widows: negotiating images of poverty in Marseille's courts". En: *Journal of Medieval History*, 34, p. 64-78.
- MCNAMARA, JO ANN; HALBORG, JOHN E.; WHATLEY, E. GORDON (1992). *Sainted Women of the Dark Ages*. Durham and London: Duke University Press.
- MCREE, BEN R. (1993). "Charity and gild". En: *The Journal of British Studies*, 32(3), p. 195-225.
- METZ, RENE (1985). *La femme et l'enfant dans le droit canonique médiéval*. London: Variorum Reprints.
- MINOIS, GEORGES (1989). *Historia de la vejez. De la Antigüedad al Renacimiento*. Madrid: Nerea.
- MIRET I SANS, JOAQUIM (1905). *Sempre han tingut béch les oques. Apuntacions per la història de les costums privades*. Barcelona: F. Badia.
- MIRRER, LOUISE (ED.) (1992). *Upon my husband's death: widows in the literature and histories of medieval Europe*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- MOLLAT, MICHEL (1988). *Pobres, humildes y miserables en la Edad Media. Estudio social*. México: Fondo de Cultura Económica.
- MONTAGUT ESTRAGUÉS, TOMÀS DE (ED.) (2001). *Història del dret català*. Barcelona: Edicions de la Universitat Oberta de Catalunya.
- MORENA, AUREA DE LA (1986). "Representación de la santidad femenina a fines de la Edad Media en la pintura castellana". En: *La condición de la mujer en la Edad*

*Media*. Madrid: Casa de Velázquez-Universidad Complutense Madrid, p. 443-453.

MUÑOZ FERNÁNDEZ, ÁNGELA (1988). *Mujer y experiencia religiosa en el marco de la santidad medieval*. Madrid: Asociación Cultural Al-Mudayna.

MUÑOZ FERNÁNDEZ, ÁNGELA (1991). “Las mujeres en los ámbitos institucionales de la religiosidad laica: las cofradías devocionales castellanas (ss. XV-XVI)”. En: SEGURA GRAIÑO, CRISTINA; GRAÑA, MARÍA DEL MAR (ED.). *Religiosidad femenina: expectativas y realidades (ss. VIII - XVIII)*. Madrid: Asociación Cultural Al-Mudayna, p. 93-114.

MUSCATINE, CHARLES (1999). “The Wife of Bath and Gautier's *La Veuve*”. En: *Medieval Literature, Style, and Culture Essays*. Columbia: University of South Carolina Press, p. 171-175.

OLIVARES I PONTI, DAVID (1994). “La mort a la Baixa Edat Mitjana”. En: TORRAS I SERRA, MARC (COORD.). *La crisi de L'Edat Mitjana a la Catalunya Central*. Manresa: Centre d'Estudis del Bages, p. 139-160.

PAGAROLAS SABATÉ, LAUREÀ (1991). *El Protocol del Notari Bonanat Rimentol (1351)*. Barcelona: Fundació Noguera.

PALAZZO, ERIC (1993). “Les formules de bénédiction et de consécration des veuves au cours du haut Moyen Age”. En: PARISSÉ, MICHEL (ED.). *Veuves et veuvage dans le haut Moyen Age*. Paris: Picard, p. 31-36.

PAPA, CRISTINA (1991). “‘Tra il dire e il fare’: Búsqueda de identidad y vida cotidiana”. En: SEGURA GRAIÑO, CRISTINA; GRAÑA, MARÍA DEL MAR (ED.). *Religiosidad femenina: expectativas y realidades (ss. VIII - XVIII)*. Madrid: Asociación Cultural Al-Mudayna, p. 73-91.

PARISSÉ, MICHEL (ED.). *Veuves et veuvage dans le haut Moyen Age*. Paris: Picard

PELLATON, FRANTZ (1993). “La veuve et ses droits de la Basse-Antiquité au haut Moyen Age”. En: PARISSÉ, MICHEL (ED.). *Veuves et veuvage dans le haut Moyen Age*. Paris: Picard, p. 51-97.

- PÉREZ DE TUDELA Y VELASCO, MARÍA ISABEL (1984). “La condición de la viuda en el Medievo castellano-leonés”. En: SEGURA GRAIÑO, CRISTINA (ED.). *Las mujeres en las ciudades medievales. Actas de las III Jornadas de investigación interdisciplinaria*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, p. 87-101.
- PÉREZ DE TUDELA Y VELASCO, MARÍA ISABEL (2001). “Ancianidad, viudedad. El hombre medieval en su edad postrera”. En: IGLESIA DUARTE, JOSE IGNACIO DE LA. *La familia en la Edad Media. XI Semana de Estudios Medievales. Nájera, 2000*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, p. 285-315.
- PÉREZ-PRENDES Y MUÑOZ DE ARRACO, JOSÉ MANUEL (1986). “La mujer ante el Derecho público medieval castellano-leonés. Génesis de un criterio”. En: *La condición de la mujer en la Edad Media*. Madrid: Casa de Velázquez-Universidad Complutense Madrid, p. 97-106.
- PERNOUD, RÉGINE (2000). *Cristina de Pizán*. Palma de Mallorca: José J. de Olañeta.
- PIERA, MONTSERRAT; ROGERS, DONNA M. (1992). “The Widow as Heroine: The Fifteenth-Century Catalan Chivalresque Novel *Curial e Güelfa*”. En: MIRRER, LOUISE (ED.). *Upon my husband's death: widows in the literature and histories of medieval Europe*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, p. 321-342.
- PIÑOL ALABART, DANIEL (1998). *A les portes de la mort: religiositat i ritual funerari al Reus del segle XIV*. Reus: Centre de Lectura de Reus.
- PIZAN, CHRISTINE DE (1989). *Le livre des trois vertus*. Édition critique par Charity Cannon Willard et Eric Hicks. Paris: Honoré Champion.
- PIZAN, CHRISTINE DE (1990). *La ciutat de les dames*. Introducció i traducció de Mercè Otero. Barcelona: Edicions de l'Eixample.
- PIZAN, CHRISTINE DE (2001). *Le livre de l'advisioin Cristine*. Edition critique par Christine Reno et Liliane Dulac. Paris: Honoré Champion.
- POMATA, GIANNA (1993). “Histoire des femmes, histoire du genre. Observations sur le Moyen Âge et l'Époque Moderne dans l'Histoire des femmes en Occident”. En: DUBY, GEORGES; PERROT, MICHELLE. *Femmes et Histoire. Colloque organisé*

*par Georges Duby, Michelle Perrot et les directrices de l'Histoire des femmes en Occident*. Paris: Plon, p. 25-37.

PONS I GURI, JOSEP MARIA (1989). “Un fogatjament desconegut de l'any 1358”. En: *Recull d'estudis d'història jurídica catalana*. Barcelona: Fundació Noguera, p. 255-449.

RÄDLE, FIDEL (1993). “Einige Bemerkungen zur Bewertung der Witwenschaft in der patristischen und frühmittelalterlichen Theologie”. En: PARISSÉ, MICHEL (ED.). *Veuves et veuvage dans le haut Moyen Age*. Paris: Picard, p. 17-30.

RATCLIFFE, MARJORIE (1992). “Así que donde no hay varón, todo bien fallece. La viuda en la legislación medieval española”. En: VILANOVA, ANTONIO. *Actas del X Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas, Barcelona 21-26 de agosto de 1989*. Barcelona: PPU, vol.1, p. 311-318.

*Recognoverunt proceres. Versión medieval catalana del privilegio así llamado* (1927).  
Barcelona: Universitat de Barcelona.

RENAU, XAVIER (2007). “Els furs de València: guia de lectura”. En: *Ribalta*, 12, p. 123-184. Disponible a: <http://www.iesribalta.net/revista/num/12/Text1207.pdf>. [Consulta: 24/01/2011].

RIERA I SANS, JAUME (1973). *El Cavaller i l'alcajota: un procés medieval*. Barcelona: Club Editor.

RIU I RIU, MANUEL (1985). “La financiación de la vivienda, propiedades horizontales y pisos de alquiler en la Barcelona del siglo XIV”. En: *En la España medieval. La ciudad hispánica durante los siglos XIII al XVI (II)*, 7, p. 1397-1406. Disponible a: <http://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=122107&orden=1&info=link>. [Consulta: 24/08/2011].

RIU I RIU, MANUEL (2005). “El barri barceloní de Santa Maria del Mar l'any 1363”. En: *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 26, p. 563-586. Disponible a: <http://www.raco.cat/index.php/ActaHistorica/article/view/188956/261992>. [Consulta: 04/03/2011].

- RIVERA GARRETAS, MARÍA-MILAGROS (1982). "El dot i el lloc de la dona a la societat medieval". En: *L'Avenç*, 48, p. 69-73.
- RIVERA GARRETAS, MARÍA-MILAGROS (1984). "Normativa y litigios en torno a la dote durante la época de Jaime II". En: SEGURA GRAIÑO, CRISTINA (ED.). *Las mujeres en las ciudades medievales. Actas de las III Jornadas de investigación interdisciplinaria*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, p. 19-25.
- RIVERA GARRETAS, MARÍA-MILAGROS (1988). "Dret i conflictivitat social entorn de les dones a la Catalunya pre-feudal i feudal". En: NASH, MARY. *Més enllà del silenci*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 53-71.
- RIVERA GARRETAS, MARÍA-MILAGROS (1990). "Radegunda, Agnes y Baudonivia: la alimentación". En: RIVERA GARRETAS, MARÍA-MILAGROS. *Textos y espacios de mujeres (Europa siglos IV-XV)*. Barcelona: Icaria, p. 51-64.
- RIVERA GARRETAS, MARÍA-MILAGROS (1996). *El cuerpo indispensable. Significados del cuerpo de mujer*. Madrid: Horas y Horas.
- RIVERA GARRETAS, MARÍA-MILAGROS (2006). "La política sexual". En: RIVERA GARRETAS, MARÍA-MILAGROS (COORD.) *Las relaciones en la Historia de la Europa medieval*. València: Tirant lo Blanch, p. 139-204.
- RIVERA GARRETAS, MARÍA-MILAGROS (2007). "La querella de las mujeres en *La Ciudad de las damas*". En: SEGURA GRAIÑO, CRISTINA (COORD.). *Mujeres y espacios urbanos. Homenaje a Christine de Pizan (1405-2005)*. Madrid: Al-Mudayna, p. 43-56.
- ROBERTS, ANNA (1999). "Helpful widows, virgins in distress: women's friendship in French romance of the thirteenth and fourteenth centuries". En: CARLSON, CINDY L.; WEISL, ANGELA JANE (EDS.). *Constructions of widowhood and virginity in the Middle Ages*. New York: St. Martin's Press, p. 26-47.
- RODRÍGUEZ GIL, MAGDALENA (1986). "Las posibilidades de actuación jurídico-privadas de la mujer soltera medieval". En: *La condición de la mujer en la Edad Media*. Madrid: Casa de Velázquez-Universidad Complutense Madrid, p. 107-120.



- ROIG, JAUME (1980). *Llibre de les dones o spill*. Text, introducció, notes i glossari a cura de Francesc Almela i Vives. Barcelona: Barcino.
- ROUX, SIMONE (1969). "L'habitat urbain au moyen age: Le quartier de l'Université de Paris". En: *Annales: Economies, societes, civilisations*, 24, p. 1196-1219.
- SABATÉ, FLOCEL (2003). *Cerimònies fúnebres i poder municipal a la Catalunya baixmedieval*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- SANAHUJA, DOLORS (1998). "Un món entre ombres: dones d'Eramprunyà". En: *La Sentiu. Quaderns de divulgació*, 23-24, p. 1-52.
- SÁNCHEZ HERRERO, JOSÉ (1989). "¿Una religiosidad femenina en la Edad Media hispana?". En: MUÑOZ FERNÁNDEZ, ÁNGELA (ED.). *Las mujeres en el cristianismo medieval. Imágenes teóricas y cauces de actuación religiosa*. Madrid: Asociación Cultural Al-Mudayna, p. 151-166.
- SANSTERRE, JEAN-MARIE (1999). "Mère du roi, épouse du Christ et fille de saint Pierre: les dernières années de l'impératrice Agnès de Poitou. Entre image et réalité". En: LEBECQ, STEPHANE; ET AL. (ED.). *Femmes et pouvoirs des femmes à Byzance et en Occident*. Lille: Recherches sur l'Histoire de l'Europe du Nord-Ouest (Université Charles de Gaulle-Lille 3), p. 163-174.
- SATTA, MARIA MARGHERITA (1989). "Struttura familiare e modelli di trasmissione dell'eredità". En: CECARO, ANNA MARIA; ET AL. *Donne e società in Sardegna: eredità e mutamento. Materiali e strumenti di ricerca*. Sassari: Iniziative culturali. p. 59-78.
- SCHUCHMAN, ANNE M. (1997). "The Lives of Umiliana de' Cerchi: Representations of Female Sainthood in Thirteenth-Century Florence". En: *Essays in Medieval Studies*, 14. Disponible a: <http://www.illinoismedieval.org/EMS/VOL14/schuchmn.html>. [Consulta: 9/07/2010].
- SEGURA GRAÍÑO, CRISTINA (1986). "Situación jurídica y realidad social de casadas y viudas en el medievo hispano (Andalucía)". En: *La condición de la mujer en la Edad Media*. Madrid: Casa de Velázquez-Universidad Complutense, p. 121-133.

- SEGURA GRAÍÑO, CRISTINA (1989). “Legislación conciliar sobre la vida religiosa de las mujeres”. En: MUÑOZ FERNÁNDEZ, ÁNGELA. *Las mujeres en el cristianismo medieval. Imágenes teóricas y cauces de actuación religiosa*. Madrid: Asociación cultural Al-Mudayna, p. 121-127.
- SEGURA GRAÍÑO, CRISTINA (1992). “Incorporación y participación de las mujeres en el trabajo fuera del ámbito doméstico en la Corona de Castilla a fines del Medievo (Andalucía)”. En: *17 Congreso Internacional de Ciencias Históricas*. Madrid, vol. I, p. 556-560.
- SEGURA GRAÍÑO, CRISTINA (2004). “Mujeres, trabajo y familia en las sociedades preindustriales”. En: *La historia de las mujeres: una revisión historiográfica*. Valladolid: Universidad de Valladolid, p. 229-248.
- SEGURA GRAÍÑO, CRISTINA (2005). “Mujeres en el mundo urbano. Sociedad, instituciones y trabajo”. En: MORANT, ISABEL (DIR.). *Historia de las mujeres en España y América Latina. Vol. 1. De la Prehistoria a la Edad Media*. Madrid: Cátedra, p. 517-545.
- SEGURA GRAÍÑO, CRISTINA (2007). “Presentación”. En: SEGURA GRAÍÑO, CRISTINA (ED.). *Mujeres y espacios urbanos. Homenaje a Christine de Pizan (1405-2005)*. Madrid: Asociación Cultural Al-Mudayna, p. 7-10.
- SERRANO DAURA, JOSEP (2006). *Història del dret privat català*. Barcelona: Edicions de la Universitat Oberta de Catalunya.
- SILLERAS FERNÁNDEZ, NÚRIA (2004). “Widowhood and Deception: Ambiguities of Queenship in Late Medieval Crown of Aragon”. En: CRANE, MARK; REEVES, MARGARET; RAISWELL, RICHARD. *Shell Games: Scams, Frauds and Deceits (1300-1650)*. Toronto: CRRS Publications, University of Toronto, p. 185–207.
- SOBREQUÉS VIDAL, SANTIAGO (1978). *Història de la producció del dret català fins al Decret de Nova Planta*. Girona: Col·legi Universitari de Girona.
- SOLÀ PARERA, ÀNGELS (2008). “Negocis i identitat laboral de les dones”. En: *Recerques*, 56, p. 5-18. Disponible a:

<http://www.raco.cat/index.php/Recerques/article/viewFile/202075/323037>.

[Consulta: 15/06/2011].

- SOLDANI, MARIA ELISA (2006). "Mujeres extranjeras en la Barcelona bajomedieval: entre la aculturación y estrategias de supervivencia". En: *XIII Coloquio Internacional de la AEIHM. La Historia de las Mujeres: Perspectivas actuales*. Barcelona. [CDrom].
- TOCK, BENOIT-MICHEL (1993). "L'image des veuves dans le littérature médiolatine belge du VIII<sup>e</sup> au XII<sup>e</sup> siècle". En: PARISSÉ, MICHEL (ED.). *Veuves et veuvage dans le haut Moyen Age*. Paris: Picard, p. 37-48.
- TOLLEY, KIM (1999). "Review: Xena, Warrior Princess, or Judith, Sexual Warrior? The Search for a Liberating Image of Women's Power in Popular Culture". En: *History of Education Society*, 39, núm. 3, p. 337-342. Disponible a: <http://www.jstor.org/stable/370014>. [Consulta: 9/07/2010].
- UDINA I ABELLÓ, ANTONI M. (1984). *La successió testada a la Catalunya altomedieval*. Barcelona: Fundació Noguera.
- VALLS TABERNER, FERNANDO (1984). *Los Usatges de Barcelona. Estudios, comentarios y edición bilingüe del texto*. Barcelona: Promociones Publicaciones Universitarias.
- VARELA RODRÍGUEZ, ELISA (2006). "La oralidad, la cultura escrita y el aprendizaje". En: RIVERA GARRETAS, MARÍA-MILAGROS (COORD.). *Las relaciones en la Historia de la Europa medieval*. València: Tirant lo Blanch, p. 345-430.
- VARGAS MARTÍNEZ, ANA (2007). "Christine de Pizan y la Ciudad de las damas (1405-2005): una aproximación en el seiscientos aniversario". En: SEGURA GRAÍÑO, CRISTINA (ED.). *Mujeres y espacios urbanos. Homenaje a Christine de Pizan (1405-2005)*. Madrid: Asociación Cultural Al-Mudayna, p. 13-26.
- VASSBERG, DAVID E. (1994). "The status of widows in sixteenth-century rural Castille". En: HENDERSON, JOHN; WALL, RICHARD (EDS.). *Poor women and children in the European past*. London and New York: Routledge, p. 180-195.

- VASVARI, LOUISE O. (1992). "Why is Doña Endrina a Widow? Traditional Culture and Textuality in the *Libro de Buen Amor*". En: MIRRER, LOUISE (ED.). *Upon my husband's death: widows in the literature and histories of medieval Europe*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, p. 259-287.
- VAUCHEZ, ANDRÉ (1991). "Saints admirables et saints imitables: les fonctions de l'hagiographie ont-elles changé aux derniers siècles du Moyen Âge?". En: *Les fonctions des saints dans le monde occidental (III<sup>e</sup>-XIII<sup>e</sup> siècle)*. Roma: École française de Roma, p. 161-172.
- VEGA, ELIANNE (2004). "Aproximación al Decamerón de Giovanni Boccaccio". En: *Neuquén*, 2, p. 1-15.
- VELA I AULESA, CARLES (2007). *Especiers i candelers a Barcelona a la baixa edat mitjana. Testaments, família i sociabilitat*. Barcelona: Fundació Noguera. 2 vols.
- VICTORIO, JUAN (1986). "La mujer en la épica castellana". En: *La condición de la mujer en la Edad Media*. Madrid: Casa de Velázquez-Universidad Complutense de Madrid, p. 75-84.
- VIERA, DAVID J.; PIQUÉ ANGORDANS, JORDI (1987). *La dona en Francesc Eximenis*. Barcelona: Curial.
- VINYOLES VIDAL, TERESA (1974). *Algunos aspectos de la vida de la mujer barcelonesa en la baja edad media: especialmente del 1380 al 1410*. Tesi de llicenciatura. Universitat de Barcelona. Inèdit.
- VINYOLES VIDAL, TERESA (1976a). "La casa i l'obrador d'un esmolet de Barcelona a finals del segle XIV." En: *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, 15, p. 9-49.
- VINYOLES VIDAL, TERESA (1976b). *Les barcelonines a les darreries de l'Edat Mitjana (1370-1410)*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.
- VINYOLES VIDAL, TERESA (1979). "La família de l'il·luminador de llibres Arnau de la Pena". En: *Estudios y documentos de los archivos de protocolos*, VII, p. 85-108.

- VINYOLES VIDAL, TERESA (1985). *La vida quotidiana a Barcelona vers 1400*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.
- VINYOLES VIDAL, TERESA (1988a). “La condició social de les dones a la Catalunya de la Baixa Edat Mitjana”. En: *Perspectiva social*. Barcelona: Institut Catòlic d'Estudis Socials de Barcelona, p. 21-32.
- VINYOLES VIDAL, TERESA (1988b). “L'esdevenir quotidià: treball i lleure de les dones medievals”. En: NASH, MARY. *Més enllà del silenci*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 73-89.
- VINYOLES VIDAL, TERESA (1990). “La violència marginal a les ciutats medievals (exemples a la Barcelona dels volts del 1400)”. En: *Revista d'Història Medieval, 1: Violència i marginació en la societat medieval*. València, p. 155-177.  
Disponible:  
<http://centros.uv.es/web/departamentos/D210/data/informacion/E125/PDF105.pdf>. [Consulta: 01/12/2011].
- VINYOLES VIDAL, TERESA (1996a). “La vita quotidiana della gente di mare (esempi barcellonesi dei secoli XIV e XV)”. En: *Medioevo: saggi e rassegne*, 21, p. 9-35.
- VINYOLES VIDAL, TERESA (1996b). “L'amor i la mort al segle XIV. Cartes de dones”. En: *Miscel·lània de Textos Medievals*, 8. Barcelona: Centre Superior d'Investigacions Científiques, p. 111-198.
- VINYOLES VIDAL, TERESA (1999). “Ermessenda, Guinedilda... les dones de l'any mil”. En: *Gerbert d'Orlhac i el seu temps*. Vic: Eumo, p. 175-187.
- VINYOLES VIDAL, TERESA (2001). “La qualitat de vida en un mas del Vallès al segle XV. Estudi de l'inventari del mas Canals de Rubí (Can Rosés).” En: FERRER I MALLOL, MARIA TERESA; MUTGÉ I VIVES, JOSEFINA; RIU I RIU, MANUEL (EDS.). *El mas català a l'Edat Mitjana i la Moderna, segles IX-XVIII. Aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics*. Barcelona: Centre Superior d'Investigacions Científiques, p. 479-519.

- VINYOLES VIDAL, TERESA (2003a). “Dones protagonistes de relacions i convivències en el pas de l’Edat Mitjana al Renaixement”. En: *Revista Pedralbes*, 23, p. 324-325. Disponible a: <http://www.raco.cat/index.php/Pedralbes/article/view/101729/166035>. [Consulta: 01/12/2009].
- VINYOLES VIDAL, TERESA (2003b). “Els espais i la seva funció: la vida a la ciutat”. En: *Barcelona Quaderns d’Història*, 8, p. 125-140. Disponible a: <http://www.raco.cat/index.php/BCNQuadernsHistoria/article/viewFile/105500/171474>. [Consulta: 9/07/2010].
- VINYOLES VIDAL, TERESA (2003-2004). “Unes cartes de dones del segle XV. Notes sobre la crisi feudal”. En: *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 25, p. 445-460. Disponible: <http://www.raco.cat/index.php/ActaHistorica/article/view/188897/254882>. [Consulta: 01/12/2009].
- VINYOLES VIDAL, TERESA (2004a). “Les mans ordenadores. Una mirada a les dones dels segles IX-XI”. En: *La diferència de ser dona. Recerca i ensenyament de la història*. Barcelona: Duoda. Centre de Recerca de Dones. [CDrom]. Disponible també a: <http://www.ub.edu/duoda/diferencia/html/ca/secundario14.html>. [Consulta: 9/07/2010].
- VINYOLES VIDAL, TERESA (2004b). “Treballs en relació i sabers de les dones”. En: Duoda: *La diferència de ser dona. Recerca i ensenyament de la història*. Barcelona: Universitat de Barcelona.[CDrom].
- VINYOLES VIDAL, TERESA (2005). *Història de les dones a la Catalunya medieval*. Lleida-Vic: Pagès-Eumo.
- VINYOLES VIDAL, TERESA (2006). “Una tierra para vivir”. En: RIVERA GARRETAS, MARÍA-MILAGROS (COORD.). *Las relaciones en la Historia de la Europa medieval*. València: Tirant lo Blanch, p. 59-137.
- VINYOLES VIDAL, TERESA (2011). “La dama que va fer pintar el retaule de les santes Clara i Caterina de la catedral de Barcelona”. En: TERÉS, M. ROSA (COORD.).

*Capitula facta et firmata. Inquietuds artístiques en el quatre-cents*. Valls: Cossetània, p. 263-279.

VINYOLES VIDAL, TERESA (en premsa). “L’aixovar, la caixa de núvia i el cofret de les joies”. En: *Homenatge a Maria Teresa Ferrer Mallol*. Barcelona: Consell Superior d’Investigacions Científiques.

VINYOLES VIDAL, TERESA; COMAS VIA, MIREIA (2004). *Estefanía Carròs y de Mur (ca. 1455-1511)*. Madrid: Ediciones del Orto.

VINYOLES VIDAL, TERESA; COMAS VIA, MIREIA (2005). “Relacions de gènere en el marc de l’expansió catalano-aragonesa a Sardenya”. En: *XVIII Congrés d’Història de la Corona d’Aragó (València, 2004)*. València: Universitat de València-Fundació Jaume II el Just, vol. II, p. 1755-1765.

VINYOLES VIDAL, TERESA; GONZÁLEZ I BELTINSKI, MARGARIDA (1981-1982). “Els infants abandonats a les portes de l’Hospital de Barcelona (1426-1439)”. En: RIU I RIU, MANUEL (COORD.). *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval. Volumen misceláneo de estudios y documentos*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, vol. 2, p. 191-285.

VINYOLES VIDAL, TERESA; MUNTANER ALSINA, CARME (en premsa). *Finanzamento e negozi delle donne nella Barcelona del basso medioevo*.

VORÀGINE, JAUME DE (1976). *Llegenda àuria. Edició a cura de Nolasç Rebull*. Olot: Aubert Impressor.

WALKER, SUE SHERIDAN (ed.) (1993). *Wife and widow in Medieval England*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

WARNER, LYNDAN (1999). “Widows, widowers and the problem of “second marriages” in sixteenth-century France”. En: CAVALLO, SANDRA; WARNER, LYNDAN. *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*. London: Longman, p. 84-107.

WEISL, ANGELA JANE (1999). “The widow as virgin: desexualized narrative in Christine de Pizan’s *Livre de la cité des dames*”. En: CARLSON, CINDY L.; WEISL, ANGELA

JANE (EDS.). *Constructions of widowhood and virginity in the Middle Ages*. New York: St. Martin's Press, p. 49-62.

WINER, REBECCA LYNN (2003). "Elite ideal or popular practice? Widowed mothers as guardians for the children of artisan families". En: CLARAMUNT, SALVADOR (COORD.). *El Món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova planta: Barcelona, Poblet, Lleida, 7 al 12 de desembre de 2000*. Barcelona: Publicacions Universitat de Barcelona, p. 475-482.

ZAFORTEZA MUSOLES, DIEGO (1970). "Segundas nupcias y viudez de una reina aragonesa (1409-1451)". En: *IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Mallorca 25 de septiembre - 2 de octubre de 1955*. Barcelona, p. 517-538.